

Η εγκατάσταση κατοίκων των αστικών κέντρων στην ύπαιθρο και η αναπτυξιακή δυναμική της

Λόης ΛΑΜΠΡΙΑΝΙΔΗΣ¹, Ιωάννα ΜΠΕΛΛΑ²

1. Εισαγωγή

Ενας βασικός ανασταλτικός παράγοντας για την ανάπτυξη της υπαίθρου συνδέεται με τα χαρακτηριστικά του πληθυσμού της: Λίγοι, αλλά και γερασμένοι, με χαμηλότερο επίπεδο εκπαίδευσης κλπ. Αυτό είναι ακόμη εντονότερο στις ορεινές περιοχές. Το άρθρο ασχολείται με ένα σχετικά πρόσφατο φαινόμενο που ίσως μπορεί να συντελέσει στην άρση του κεντρικού αναπτυξιακού προβλήματος της υπαίθρου, δηλαδή με την πληθυσμιακή αναζωογόνησή της μέσω της εισροής «πρώην κατοίκων αστικών περιοχών - ΠΚΑΠ» (in migrants).

Η μετανάστευση ατόμων από τα αστικά κέντρα προς την ύπαιθρο δεν είναι καινούργιο φαινόμενο. Στην Ευρώπη, και ειδικότερα στη Βρετανία, οι πρώτες μετακινήσεις από αστικές περιοχές προς την ύπαιθρο παρατηρήθηκαν στην περίοδο του μεσοπολέμου και κατευθύνονταν κυρίως σε περιοχές γύρω από

μεγάλα αστικά κέντρα, και ιδιαίτερα γύρω από το Λονδίνο. Οι μεταναστευτικές ροές προς την ύπαιθρο μέχρι και τα μέσα της δεκαετίας του '60 κατευθύνονταν προς περιοχές της υπαίθρου με εύκολη πρόσβαση σε αστικά κέντρα με μεγάλη δυνατότητα απορρόφησης εργατικού δυναμικού. Στη δεκαετία του '70 οι μετακινήσεις προς την ύπαιθρο ερμηνεύθηκαν από τη θεωρία της αποαστικοποίησης (counter urbanization). Οι Beale (1975) και Berry (1970 και 1976) ήταν οι πρώτοι που διαπίστωσαν και κατέγραψαν στις ΗΠΑ μια τάση μετανάστευσης πληθυσμών από τα αστικά κέντρα προς την ύπαιθρο. Η πρώτη αυτή καταγραφή ακολουθήθηκε από πολλές άλλες μελέτες, μεταξύ αυτών και των Vining and Kontuly (1978), που αποδείκνυαν τη μετανάστευση προς την ύπαιθρο από μητροπολιτικές περιοχές σε 11 χώρες.

Από τη δεκαετία του '50 ο πληθυσμός της υπαίθρου στην Αγγλία αυξήθηκε εις βάρος των μεγάλων αστικών περιοχών,

¹ Λόης ΛΑΜΠΡΙΑΝΙΔΗΣ, Οικονομικός Γεωγράφος, Καθηγητής Πανεπιστημίου Μακεδονίας

² Ιωάννα ΜΠΕΛΛΑ, (MSc, MA by research) Υποψήφια διδάκτορας του τμήματος Οικονομικών Επιστημών Πανεπιστημίου Μακεδονίας

ως αποτέλεσμα της αποαστικοποίησης. Στο διάστημα 1971–98 οι ρυθμοί αύξησης του πληθυσμού στην ύπαιθρο ήταν τετραπλάσιοι από αυτούς του συνόλου της Αγγλίας (24% και 6% αντίστοιχα-PIU, 1999). Αυτό συνέβη για μια σειρά από λόγους, όπως: η μετεγκατάσταση της βιομηχανίας στην ύπαιθρο, η μετανάστευση/επιστροφή των συνταξιούχων και η αύξηση της καθημερινής παλινδρόμης μετακίνησης (DEFRA, 2002). Οι δημογραφικές αυτές αλλαγές συμβαδίζουν με την περαιτέρω συρρίκνωση της γεωργίας (Hodge, 1997· Ilbery, 1998).

Στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες εδώ και χρόνια ή σχετικά πρόσφατα (π.χ. στην Ελλάδα και στην Ιταλία στις δεκαετίες του '80 και '90) οι μεταναστευτικές ροές από τις περιοχές της υπαίθρου έχουν μειωθεί, σε συνδυασμό με μια τάση επιστροφής οικονομικά ενεργού πληθυσμού σε ημιαστικές περιοχές, κυρίως γύρω από τα μεγάλα μητροπολιτικά κέντρα (Πετράκος και Μαυρόδης, 1997). Παρότι η παραπάνω εξέλιξη αφορά κυρίως τις προσβάσιμες περιοχές της υπαίθρου και τις περιοχές σε τροχιά τουριστικής ανάπτυξης, κατά τις τελευταίες δεκαετίες παρατηρείται ένας γενικευμένος περιορισμός ή και αντιστροφή του μακροχρόνιου ρυθμού πληθυσμιακής μείωσης σε πολύ περισσότερες περιοχές της ευρωπαϊκής υπαίθρου.

Ποικίλες ερμηνείες έχουν δοθεί για το φαινόμενο της αποαστικοποίησης στην Ευρώπη μέχρι σήμερα (μεταξύ άλλων Fielding, 1982). Ο Kontuly (1998), βασίζόμενος σε εκτενή βιβλιογραφική επισκόπηση για 18 ευρωπαϊκές χώρες (πλην της Βρετανίας), διαπίστωσε ότι αναφέρονται έξι βασικές κατηγορίες παραγόντων:

- α. Οικονομικοί/διαρθρωτικοί¹, που είναι και οι σημαντικότεροι,
- β. οικονομικοί/κυκλικοί,
- γ. χωροταξικοί/περιβαλλοντικοί,
- δ. κοινωνικοί/οικονομικοί και πολιτισμικοί,
- ε. τεχνολογικοί και

στ' παράγοντες που απορρέουν από κυβερνητικές πολιτικές.

Η ανάλυση του Kontuly βασίζεται σε μελέτες που δημοσιεύθηκαν κυρίως τη δεκαετία του '80 και οι οποίες αντλούσαν τα δεδομένα τους κυρίως από τη δεκαετία του '70.

Ο Moseley (1984) ισχυρίζεται ότι οι δυο κύριες ερμηνείες για το φαινόμενο της αποαστικοποίησης βασίζονται η μien πρώτη στην κατανάλωση και είναι ανθρωποκεντρική, δηλαδή οι επιθυμίες των ανθρώπων αποτελούν την κύρια δυναμική της, ενώ η δεύτερη στην παραγωγή και έχει ως επίκεντρο την εύρεση εργασίας. Η πρώτη κατηγορία ερμηνειών φαίνεται να κερδίζει έδαφος και αναφέρεται σε εξατομικευμένες επιλογές που βασίζονται σε ποιοτικούς παράγοντες, αντιλήψεις και απεικονίσεις της υπαίθρου που επηρεάζουν τη μετακίνηση πληθυσμών από τα αστικά κέντρα προς την ύπαιθρο.

Οι πρώτες μελέτες για το φαινόμενο της μετακίνησης προς την ύπαιθρο ήταν περιγραφικές και προσπαθούσαν να ερμηνεύσουν την τάση μετακίνησης στην ύπαιθρο και σε μη-μητροπολιτικά κέντρα. Σταδιακά, η συζήτηση για το φαινόμενο αυτό εντάχθηκε στο πλαίσιο ευρύτερων θεωρητικών συζητήσεων, όπως του ορισμού της υπαίθρου (Hoggart, 1990· Halfacree, 1993), της κοινωνικής απεικόνισης της υπαίθρου (Murdoch και Marsden, 1994) ή της μετα-υπαιθριακής (rural to post-rural - Murdoch και Pratt, 1993) υπαίθρου και, τέλος, των θεωριών της μετάβασης από την παραγωγική στη μετα-παραγωγική ύπαιθρο (Halfacree και Boyle, 1998). Πρόσφατα, οι Stockdale et al (2000) τόνισαν τη σπουδαιότητα της μελέτης του φαινομένου της «επιλεκτικής μετανάστευσης προς την ύπαιθρο» στο πλαίσιο της ευρύτερης αναδιάρθρωσης της υπαίθρου.

Σήμερα, ο μηχανισμός μετακίνησης πληθυσμών από αστικές σε περιοχές της υπαίθρου εμφανίζεται αρκετά πιο περίπλοκος και η θεωρία της αποαστικοποίησης δε φαίνεται επαρκής για να εξηγήσει σε βάθος το φαινόμενο (Hoggart, 1997). Όπως ισχυρίζεται ο Halfacree (1994), οι μελέτες της αποαστικοποίησης

υποεκτιμούν τη σημασία των περιβαλλοντικών κινήτρων και αυτών που σχετίζονται με βασικά χαρακτηριστικά της υπαίθρου (ηρεμία, χαμηλή πληθυσμιακή πυκνότητα, κοινωνικές σχέσεις) για τη μετανάστευση εκεί. Ο Hogart (1997), παρότι δεν αμφισβητεί τη σημασία των μακροοικονομικών παραμέτρων, θέτει σε αμφισβήτηση τη θεωρία του Fielding (1982) ότι η αποαστικοποίηση οφείλεται σε λόγους οικονομικής αναδιάρθρωσης. Επιπλέον, η αποαστικοποίηση έχει πολλές εκφάνσεις: Υπάρχουν περιοχές που προσελκύουν πολύ περισσότερους μετανάστες από άλλες· γι' αυτό θα πρέπει να δοθεί μεγαλύτερη έμφαση στους συγκεκριμένους τοπικούς παράγοντες που επηρεάζουν την αναδιάρθρωση της υπαίθρου (Cloeke, 1985).

Πρόσφατα το φαινόμενο πήρε νέες διαστάσεις: Παρατηρείται, κυρίως στις αναπτυσσόμενες χώρες, ένα νέου τύπου μεταναστευτικό ρεύμα επιλεκτικού χαρακτήρα προς την ύπαιθρο, που επικεντρώνεται κυρίως στην ποιότητα ζωής (και όχι τόσο στην εξεύρεση εργασίας ή σε άλλες οικονομικές παραμέτρους) και αφορά συγκεκριμένες κοινωνικοοικονομικές ομάδες πληθυσμού. Γι' αυτό και το φαινόμενο αυτό το αποδίδουμε στα ελληνικά ως «επιλεκτική μετανάστευση προς την ύπαιθρο» ('In-migration', 'Urban-Rural migration' ή 'lifestyle-migration').

Το άρθρο μετά από μια σύντομη βιβλιογραφική επισκόπηση επικεντρώνεται στην ανάλυση του φαινομένου στα Ζαγοροχώρια, και ιδιαίτερα στα χαρακτηριστικά των ΠΚΑΠ και στον ρόλο τους ως φορέων επιχειρηματικών ιδεών στην ευρύτερη κοινωνικοοικονομική αναδιάρθρωση της υπαίθρου.

2 Επιλεκτική μετανάστευση προς την ύπαιθρο

2.1 Η ποιότητα ζωής αποτελεί βασικό στοιχείο για την «επιλεκτική μετανάστευση προς την ύπαιθρο»

Σημαντικό μέρος της βιβλιογραφίας για την «επιλεκτική μετανάστευση προς την ύπαιθρο» συγκλίνει στο ότι πρόκειται για μια μετανάστευση νέου τύπου, όπου βασικό ζητούμενο

είναι η ποιότητα ζωής, ένας νέος τρόπος ζωής, η αναζήτηση ενός ελκυστικότερου οικιστικού περιβάλλοντος (ως αντίδραση στα έντονα κοινωνικά και περιβαλλοντικά προβλήματα των σύγχρονων πόλεων) και όχι η εύρεση εργασίας (Williams 1990 Persoon et al, 1997 Bryden και Bollman 2000).

Με τα παραπάνω ευρήματα συγκλίνουν και τα αποτελέσματα αντίστοιχων ερευνών στην Αυστραλία (Walmsley κ.ά., 1998), δηλαδή ότι η μετανάστευση στις περιοχές της υπαίθρου επηρεάζεται κυρίως από μη οικονομικούς παράγοντες. Η έρευνα του Walmsley (1998) συγκεκριμένα αποκαλύπτει ένα μοντέλο μετανάστευσης κατευθυνόμενο κυρίως προς τις ελκυστικές παραλίες της περιοχής. Το καλό φυσικό περιβάλλον, το κλίμα και η 'έξγνoιαστη' ζωή είναι οι βασικότεροι παράγοντες έλξης· βέβαια, ιδίως τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα, λαμβάνουν υπόψη και οικονομικές παραμέτρους. Στην Ισπανία τα ευρήματα είναι μεικτά. Έτσι, ο Paniagua (2002) εντοπίζει ως βασικό λόγο μετανάστευσης στην ύπαιθρο τη βελτίωση της επαγγελματικής θέσης, τη δυνατότητα αυτοαπασχόλησης και απόκτησης ευέλικτου ωραρίου. Αντίθετα, ο Lardies (1999) εξετάζοντας το φαινόμενο της διεθνούς «επιλεκτικής μετανάστευσης προς την ύπαιθρο» στην Catalonia της Ισπανίας και στη Languedoc της Γαλλίας υποστηρίζει ότι το περιβάλλον, το κλίμα, η οικογένεια και γενικά μια επιθυμία για βελτίωση της ποιότητας της ζωής είναι οι συχνότερες αιτίες μετανάστευσης.

Εξάλλου, το μεταναστευτικό ρεύμα προς την ύπαιθρο συνδέεται στενά με την επικράτηση μιας ειδυλλιακής εικόνας της υπαίθρου που αναβιώνει κυρίως στις αναπτυσσόμενες χώρες (Ολλανδία, Γαλλία και Σουηδία - van Dam et al, 2002; Buller και Hogart 1994 Persson κ.α., 1997). Η αναβίωση «ρομαντικών-βουκολικών» εικόνων της υπαίθρου με ταυτόχρονη απομυθοποίηση της αστικής ζωής έχουν ανατρέψει παλαιότερα αρνητικά στερεότυπα και έκαναν επιθυμητή τη ζωή στην ύπαιθρο για σημαντική μερίδα ανθρώπων. Νέες αξίες αποδίδονται στην ύπαιθρο, που αποκτά πολλούς θετικούς συνειρμούς: ασφάλεια, κοινωνική συνοχή,

καθαρό περιβάλλον, φυσική ομορφιά, σε αντίθεση με ένα εχθρικό και αβέβαιο αστικό περιβάλλον. Επιπλέον, η ύπαιθρος προβάλλει ως ένας νέος χώρος που προσφέρει ένα εναλλακτικό μοντέλο οργάνωσης της κοινωνίας και της οικονομίας. Και οι ΠΚΑΠ εμφανίζονται ως οι εν δυνάμει κυρίαρχοι μεταρρυθμιστές αυτής της νέας προοπτικής (Marsden, 1998· Boyle και Halfacree, 1998· Stockdale et al, 2000· Paquette και Dornon, 2003).

Σε πολλές βορειοευρωπαϊκές χώρες η έννοια της 'ειδυλλιακής υπαίθρου' (rural idyll) αντλεί την επιχειρηματολογία και το μύθο της από παλαιότερες περιόδους ρομαντισμού. Συγκεκριμένα, ο ρομαντισμός για την αγγλική ύπαιθρο ανάγεται στον 18^ο και 19^ο αιώνα. Προέκυψε, κυρίως, ως αντίδραση στις έντονες αλλαγές που εισήγαγε η βιομηχανική επανάσταση και εκφράστηκε μέσα από συγγραφείς και ρομαντικούς ποιητές της εποχής (Wordsworth, Ruskin, Tennyson). Αργότερα, στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα, η εμφανής υποβάθμιση της γεωργίας ενίσχυσε το κίνημα του ρομαντισμού και δημιούργησε ένα ρεύμα νοσταλγίας για την ύπαιθρο. Σήμερα, η επανεμφάνιση του φαινομένου μιας ρομαντικής αντίληψης της υπαίθρου δεν αφορά κυρίως κάποιες μεμονωμένες ελίτιστικές ομάδες (ποιητών ή άλλων διανοούμενων) αλλά αποτελεί ένα ευρύ ρεύμα ιδιαίτερα δημοφιλές μέσα στη διευρυμένη μεσοαστική τάξη. Η νέα ειδυλλιακή εικόνα για την ύπαιθρο συνδύασε τα απομεινάρια του ρομαντισμού με ένα αυξανόμενο αίσθημα ενάντια στην αστικοποίηση. Η γεωργία και η ύπαιθρος άρχισαν να γίνονται ένα σύμβολο απόδρασης από τις κυρίαρχες αξίες του καπιταλισμού. Η 'απόδραση' προς την ύπαιθρο εξελίχθηκε σε σημαντικό θέμα του ευρωπαϊκού πολιτισμού.

2.2 Το ανθρώπινο δυναμικό είναι καθοριστικής σημασίας για την ανάπτυξη της υπαίθρου

Η δυνατότητα αποσύνδεσης των επιχειρήσεων από συγκεκριμένες περιοχές (footloose), η συρρίκνωση του δευτερογενή τομέα, η δυνατότητα τηλεργασίας και η μείωση

των αποστάσεων δημιουργούν νέες προοπτικές εργασίας για τις περιοχές της υπαίθρου. Από την άποψη χρήσεων γης αλλά και λειτουργικότητας, ο αγροτικός χαρακτήρας της υπαίθρου συρρικνώνεται και τη θέση του παίρνουν αφενός καταναλωτικές λειτουργίες, όπως η αναψυχή και ο τουρισμός, και αφετέρου λειτουργίες σχετιζόμενες με την προστασία της φύσης και του τοπίου. Αυτή η εμπορευματοποίηση της υπαίθρου φαίνεται να παίρνει μεγάλες διαστάσεις και να είναι μη αναστρέψιμη (Clock και Goodwin, 1992· Ilbery, 1998, Murdoch και Marsden, 1994). Έτσι, δημόσια αγαθά, όπως ο καθαρός αέρας, η φύση, το περιβάλλον και το τοπίο μετατρέπονται σε εμπορεύσιμα αγαθά και αναδεικνύονται σε κύριο ανταγωνιστικό πλεονέκτημα της υπαίθρου. Την αξία των παραπάνω αγαθών εκτιμούν ιδιαίτερα οι σύγχρονοι κάτοικοι των αστικών περιοχών, γεγονός που εκφράζεται με την απόκτηση δεύτερης κατοικίας, με την ανόδευση της υπαίθρου ως χώρου αναψυχής αλλά και με την ευρεία κοινωνική αποδοχή για τον χαρακτηρισμό πολλών περιοχών της ως προστατευόμενων. Αυτή η αυξανόμενη εκτίμηση των παραπάνω αγαθών σχετίζεται άμεσα με την ολοένα μεγαλύτερη ζήτηση για τον χώρο της υπαίθρου.

Η ευρωπαϊκή ύπαιθρος, με ελάχιστες εξαιρέσεις, απέτυχε να προσελκύσει την προσοχή μεγάλων επιχειρήσεων, γιατί τα χαρακτηριστικά της προσδιορίζουν με καθοριστικό τρόπο τη διαθεσιμότητα των πόρων (υλικών ή άυλων) καθώς και τις αγορές προϊόντων/υπηρεσιών. Ως εκ τούτου, η οικονομική ανάπτυξη της υπαίθρου διαμορφώνεται από την καθοριστική επίδραση μιας πληθώρας μικρών επιχειρηματικών δραστηριοτήτων.

Η οικονομική ανάπτυξη της υπαίθρου είναι στενά συνυφασμένη με το επιχειρηματικό πνεύμα του τοπικού πληθυσμού. Στις περισσότερες περιπτώσεις οι επιχειρηματίες στην ευρωπαϊκή ύπαιθρο είναι γεννημένοι στον συγκεκριμένο τόπο όπου και επιχειρούν (Labrianidis επ. 2004). Ωστόσο, η προσφορά εν δυνάμει επιχειρηματιών δεν είναι εγγυημένη, διότι τέτοια άτομα, που θα ήταν αναμενόμενο να ανταποκρίνονται στις

ευκαιρίες, τείνουν να είναι οι πρώτοι που μεταναστεύουν στις αστικές περιοχές. Έτσι, η μετανάστευση στερεί την ύπαιθρο από ανθρώπους (κυρίως νέους και καλά μορφωμένους) που μπορούν να εντοπίσουν ευκαιρίες, και να εισαγάγουν αλλαγές και καινοτομίες. Η απουσία τέτοιων προσωπικοτήτων από τις τοπικές κοινωνίες της υπαίθρου είναι ιδιαίτερα εμφανής σε μερικές -κυρίως νοτιοευρωπαϊκές- χώρες.

Οι άνθρωποι στην ύπαιθρο είναι πολύ συντηρητικοί και απρόθυμοι για πρωτοβουλίες, εκτός αν είναι αρκετά σίγουροι για το θετικό αποτέλεσμα. Επιπλέον, συχνά δεν είναι αρκετά μορφωμένοι, συνήθως είναι μεγαλύτεροι ηλικιακά από τον μέσο πληθυσμό και έχουν εμπειρίες ζωής περιορισμένες από το περιβάλλον της υπαίθρου. Επομένως, η παρουσία ηγετικών προσωπικοτήτων μπορεί να παίξει καταλυτικό ρόλο για ολόκληρη την περιοχή (όπως στην περίπτωση της περιοχής μελέτης μας).

Προσφάτως, η ύπαιθρος μετασχηματίζεται πληθυσμιακά εξαιτίας της εισροής οικονομικών μεταναστών. Αυτό ισχύει ιδιαίτερα για τις χώρες της Ν. Ευρώπης που μετατράπηκαν σε νέο χώρο υποδοχής μετανάστευσης (King και Rybaczuk, 1993). Πολλοί από τους νέους μετανάστες εγκαταστάθηκαν, αρχικά τουλάχιστον, σε περιοχές της υπαίθρου συνεισφέροντας στην αναζωογόνησή τους και στην ενίσχυση των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων (για την περίπτωση της Ελλάδας βλ. Λαμπριανίδης και Λυμπεράκη, 2001). Στην Ευρώπη, κυρίως στη νότια, οι μετανάστες που απασχολούνται στη γεωργία έχουν αυξηθεί πολύ (Economic Commission, 2000: 3-4). Σύμφωνα με τους Κασίμη κ.ά. (2003), στην Ελλάδα οι μετανάστες συνέβαλαν στην κάλυψη της έλλειψης εργατικού δυναμικού στην ύπαιθρο προσφέροντας το 90% του συνόλου της μη οικογενειακής μισθωτής εργασίας στη γεωργική εκμετάλλευση.

Η μεγάλη αλλαγή, όμως, προέρχεται από την «επιλεκτική μετανάστευση προς την ύπαιθρο», η οποία μπορεί να αναδειχτεί

σε κεντρικό παράγοντα αναδιάρθρωσης και προόδου και οι ΠΚΑΠ σε βασικό μοχλό αλλαγής και δυναμικής αναδιάρθρωσης της υπαίθρου (Boyle και Halfacree, 1998 Stockdale κ.ά., 2000 Buller και Hogart, 1994 Paquette και Domon, 2003). Για παράδειγμα, ο North (1998: 167, 168) θεωρεί ότι στη Βρετανία η αύξηση της βιομηχανικής απασχόλησης στην ύπαιθρο κατά 60% στην περίοδο 1960-91 -τη στιγμή που στα αστικά κέντρα μειώθηκε κατά 43%- οφειλόταν στην έλξη ΠΚΑΠ και σε άλλους βέβαια παράγοντες, όπως στην προσφορά γης, στο χαμηλό κόστος γης και ημερομισθίων κτλ., στο ότι η ύπαιθρος ήταν συμφερότερη για την παραγωγή «ώριμων» προϊόντων και, τέλος, στην εκμετάλλευση των χωρικών διαφοροποιήσεων που προέκυψαν από την οικονομική αναδιάρθρωση.

2.3 Κοινωνικά και δημογραφικά χαρακτηριστικά των «πρώην κατοίκων αστικών περιοχών»

Οι ΠΚΑΠ είναι κυρίως μεσοαστοί που δούλευαν στον τομέα των υπηρεσιών (Phillips, 1993 και 1998) και μεταναστεύουν στην ύπαιθρο μετά τη συνταξιοδότησή τους ή προκειμένου να ζουν εκεί και να μετακινούνται καθημερινά προς κάποιο αστικό κέντρο για εργασία (Cloke και Thrift 1990). Επιπλέον, αυτή η κοινωνική τάξη έχει συχνά σημαντική επίδραση (οικονομική, κοινωνική, πολιτισμική) σε κλειστές αγροτικές περιοχές και τα μέλη της αναλαμβάνουν συχνά ηγετικούς ρόλους στις τοπικές κοινωνίες όπου μεταναστεύουν. Βέβαια, σύμφωνα με μελέτες στις ΗΠΑ και Αυστραλία τα κοινωνικο-οικονομικά χαρακτηριστικά των ΠΚΑΠ είναι πολύ πιο ποικίλα (Lewis, 1998 Walmsley κ.ά., 1998) και η επιρροή των μεσοαστικών στρωμάτων, όπως επισημαίνει ο Rapiagua (2002) δεν είναι ιδιαίτερα έντονη στις χώρες της νότιας Ευρώπης (Ισπανία κλπ)

Οι ΠΚΑΠ αποτελούν μια κοινωνική ομάδα που μπορεί να επιτελέσει πολύ σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη της υπαίθρου, δημιουργεί νέα δεδομένα και συμβάλλει καταλυτικά στη μεταβολή της υπάρχουσας κατάστασης. Οι νεοεισερχόμενοι

κάτοικοι αποτελούν ισχυρό πλεονέκτημα για τις τοπικές κοινωνίες, ένα νέο ανθρώπινο δυναμικό που μπορεί να αποτελέσει πηγή αναγέννησης και ανάπτυξης της υπαίθρου. Οι νέοι αυτοί κάτοικοι τείνουν να μεταβάλλουν τα ποιοτικά χαρακτηριστικά του πληθυσμού της υπαίθρου. Αποτελούν μεγάλη δημογραφική τόνωση της υπαίθρου, ιδιαίτερα σε περιπτώσεις απομακρυσμένων περιοχών. Όπως έδειξε έρευνα στη Σκωτία, οι καινούργιοι κάτοικοι ήταν νεότεροι και αρκετά ευπορότεροι από τους ντόπιους (Stockdale et al, 2000).

Παρόλα αυτά οι ΠΚΑΠ συχνά αποτελούν και εστία κοινωνικών εντάσεων. Οι καινούργιοι κάτοικοι είναι σχετικά πλούσιοι με διαφορετικές ειδικεύσεις από τους παραδοσιακούς κατοίκους της υπαίθρου. Έτσι, δημιουργείται μια κοινωνία «δύο ταχυτήτων» (Phillips, 1993), μια κοινωνία χωρίς συνοχή που να μπορεί να απαλύνει τις εντάσεις (Gorton et al, 1998). Η εισροή στην ύπαιθρο των σχετικά πλούσιων αστών δημιουργεί πιέσεις στην αξία και στις χρήσεις γης -ειδικά σε περιοχές με αυξημένη ζήτηση- που συνεπάγονται σημαντική αύξηση του κόστους των κατοικιών και της γης, με αποτέλεσμα να αυξάνεται το κόστος διαβίωσης και να δυσκολεύει η δυνατότητα διαμονής των παλαιών κατοίκων. Ταυτόχρονα δημιουργεί νέες προοπτικές για χρήσεις γης (Bryden και Bollman, 2000· Stockdale et al, 2000· Paquette και Doman, 2003).

Η εισροή των ΠΚΑΠ στις τοπικές κοινωνίες μπορεί να επηρεάσει την κοινωνικοπολιτική πορεία της περιοχής. Η παρουσία τους σπάει την ομοιογένεια της τοπικής κοινωνίας, αλλάζει τη δομή της και εισάγει νεωτερισμούς όχι πάντοτε ευπρόσδεκτους από την τοπική κοινωνία. Επιπλέον, οι καινούργιοι κάτοικοι, παρότι αποτελούν μικρά ποσοστά του συνολικού πληθυσμού, αναδεικνύονται σύντομα σε βασικούς παράγοντες της τοπικής κοινωνίας ανατρέποντας τις υπάρχουσες ισορροπίες (Paquette, 2003).

Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της αγγλικής υπαίθρου, όπου αναδεικνύονται δύο διακριτές σχολές σκέψης για την ύπαιθρο: η ρομαντική και η μοντέρνα. Η ρομαντική σχολή βλέπει την ύπαιθρο ως περιοχή που πρέπει να προστατευτεί από τις επιρροές της μοντέρνας και μεταμοντέρνας εποχής. Στον αντίποδα αυτής της σχολής, οι υποστηρικτές του εκμοντερνισμού βλέπουν τα στοιχεία της υπαίθρου που εκτιμούνται ως θετικά από τον ρομαντισμό (παράδοση, φύση, ανέμελη ζωή κλπ.) ως σημάδια παρακμής και υπανάπτυξης. Υποστηρίζουν την ένταξη της υπαίθρου στη βιομηχανική κοινωνία, έτσι ώστε να απολαμβάνει τα αγαθά των αστικών κέντρων. Οι πιο θερμοί υποστηρικτές της 'ρομαντικής, παραδοσιακής εικόνας' της υπαίθρου προέρχονται από τις τάξεις των ΠΚΑΠ έχοντας μια πιο 'συντηρητική', 'οικολογική' αντίληψη. Απεναντίας, οι ντόπιοι αποδεικνύονται υποστηρικτές μιας πιο μοντέρνας εικόνας της υπαίθρου επιδιώκοντας να ενταχθούν στο σύγχρονο κοινωνικό/παραγωγικό γίγνεσθαι.

Ένα ακόμα στοιχείο αντιπαράθεσης που παρατηρείται στην ύπαιθρο μεταξύ των ΠΚΑΠ και των ντόπιων είναι ότι οι πρώτοι αποζητούν τον λεγόμενο 'εξευγενισμό' της υπαίθρου (Phillips, 1993). Δηλαδή, ορισμένες φορές οι νεοφερμένοι αποζητούν τα θετικά χαρακτηριστικά της υπαίθρου και ταυτόχρονα απεχθάνονται τα 'αρνητικά' της, όπως τις μυρωδιές και τους ήχους της αγροτικής ζωής. Τέλος, σε ορισμένες χώρες, όπως η Αγγλία, το φαινόμενο τείνει να αποκτήσει έναν ελιτίστικο χαρακτήρα. Κάποιες περιοχές της υπαίθρου κατακλύζονται από προνομιούχες κοινωνικές ομάδες, ενώ η εισροή ατόμων από κατώτερα κοινωνικά στρώματα και εθνικές μειονότητες (μαύροι κλπ.) δεν είναι επιθυμητή (Halfacree και Boyle, 1998: 10)

2.4 Οι «πρώην κάτοικοι αστικών περιοχών» ενισχύουν την επιχειρηματική δραστηριότητα της υπαίθρου

Οι ΠΚΑΠ προέρχονται το πλείστον από μεσοαστικά στρώματα, έχουν σχετικά υψηλό εκπαιδευτικό επίπεδο, επαγγελματική πείρα και τεχνογνωσία. Πολύ συχνά έχουν σημαντική εμπειρία

στη διοίκηση επιχειρήσεων καθώς και πρόσβαση σε δίκτυα πληροφοριών, επαφών και πηγών χρηματοδότησης, που αποτελούν πολύ χρήσιμους και δύσκολα μεταβιβάσιμους πόρους για την ανάπτυξη της επιχειρηματικής δραστηριότητας. Τα παραπάνω χαρακτηριστικά τούς κατατάσσουν μεταξύ των σημαντικών παραγόντων της υπαίθρου, ικανούς να αναπτύξουν επιχειρηματική δραστηριότητα και να εισαγάγουν τεχνογνωσία και καινοτομίες στην ύπαιθρο.

Αρκετές έρευνες επισημαίνουν την ιδιαίτερη συμβολή των ΠΚΑΠ στη δημιουργία επιχειρήσεων στην ύπαιθρο. Η έρευνα των Keeble και Tyler (1995) σε 1000 αγγλικές επιχειρήσεις στην ύπαιθρο και σε αστικά κέντρα αποκαλύπτουν υψηλότερους ρυθμούς αύξησης της απασχόλησης σε επιχειρήσεις εγκατεστημένες στην ύπαιθρο. Μάλιστα, οι περισσότεροι επιχειρηματίες δεν είχαν γεννηθεί στην περιοχή (57,6% στις απομακρυσμένες περιοχές και 65,8% στις περιοχές με εύκολη πρόσβαση)· το αντίστοιχο ποσοστό στα αστικά κέντρα ήταν μόλις 34,4%. Επίσης, στις απομακρυσμένες περιοχές της υπαίθρου το ποσοστό των επιχειρηματιών που μετακινήθηκαν εκεί με πρόθεση να δημιουργήσουν επιχείρηση ήταν σχετικά υψηλό (27,1%) σε σχέση με τις άλλες περιοχές (13,3% στις περιοχές της υπαίθρου με εύκολη πρόσβαση και μόλις 8,6% στις αστικές). Όπως ισχυρίζονται οι Keeble και Tyler (1995, η προτίμηση να ζήσουν στην ύπαιθρο έπαιξε καθοριστικό ρόλο στο να προσελκυστεί μεγάλος αριθμός επιχειρηματιών εκεί. Εξάλλου, έρευνες που πραγματοποιήθηκαν στη Σκωτία (Stockdale et al, 2000· Findlay et al 2000) δείχνουν ότι η «επιλεκτική μετανάστευση στην ύπαιθρο» συμβάλλει στην αύξηση του εισοδήματος, της απασχόλησης, της κατανάλωσης κλπ. στην περιοχή.

Ένα άλλο στοιχείο που ενισχύει τη σημασία των ΠΚΑΠ στην αναδιάρθρωση της υπαίθρου είναι η συμβολή τους στην πολυδραστηριότητα, που είναι καθοριστική για την ανάπτυξη της υπαίθρου αλλά δεν προωθείται από τους αγρότες. Οι Gordon et al (1998) έδειξαν ότι οι αγρότες έχουν παθητική στάση,

δηλαδή τείνουν να αντιδρούν στη μείωση του εισοδήματός τους περιορίζοντας τις καταναλωτικές τους δαπάνες παρά αυξάνοντας τα εισοδήματά τους μέσω της αναδιάρθρωσης της παραγωγής κλπ. Έρευνα στην Ισπανία (Paniagua 2002) αποδεικνύει σημαντική επιρροή των ΠΚΑΠ στην αναδιάρθρωση της υπαίθρου σε περιοχές με διαρθρωτικά προβλήματα (ορεινές, αραιοκατοικημένες). Συγκεκριμένα, ο Paniagua (2002) εξετάζει τη συμβολή των ΠΚΑΠ στην ανάπτυξη τριών επαρχιών της Ισπανίας επισημαίνοντας τη μεγάλη διαφοροποίηση στη συμβολή τους (από 0 ως 1/3) ανάλογα με τις κοινωνικοοικονομικές και θεσμικές συνθήκες κάθε περιοχής.

Ο Lardies (1999) εξετάζοντας την επιχειρηματική δραστηριότητα των ΠΚΑΠ άλλων χωρών στην Catalonia της Ισπανίας και τη Languedoc της Γαλλίας υπογραμμίζει ότι δεν επιζητούν το κέρδος αλλά καλύτερη ποιότητα ζωής. Ενδεικτικά, αρκετοί δήλωσαν ότι τα εισοδήματά τους μειώθηκαν με την επιχείρηση που δημιούργησαν στην περιοχή, αλλά «αποζημιώθηκαν» από τον καλύτερο τρόπο ζωής.

Πρόσφατη, ιδιαίτερα εκτεταμένη έρευνα (Labrianidis et al 2002⁹) σε πέντε χώρες της Ευρώπης (Βρετανία, Γερμανία, Ελλάδα, Πορτογαλία, Πολωνία) έδειξε ότι:

Πρώτον, η μετανάστευση προς την ύπαιθρο είναι σημαντική πηγή επιχειρηματικής δυνατότητας (33,8% των ιδιοκτητών επιχειρήσεων είναι καινούργιοι κάτοικοι στην περιοχή).

Δεύτερον, η επίδραση των ΠΚΑΠ στην επιχειρηματική δραστηριότητα φαίνεται να έχει εξαιρετική σημασία σε μερικές χώρες (Βρετανία, Γερμανία, και εν μέρει Πορτογαλία), ενώ σε άλλες είναι μηδαμινή (Ελλάδα, Πολωνία).

Τρίτον, το δίκτυο των κοινωνικών και επαγγελματικών επαφών, που εγκαθιδρύθηκε από επιχειρηματίες εκτός της περιοχής σε κάποια στιγμή της ζωής τους, αποδείχθηκε καθοριστικό για τη δημιουργία και την ανάπτυξη των επιχειρηματικών τους προσπαθειών. Η επαφή με διαφορετικές πολιτισμικές και

κοινωνικές πραγματικότητες αποτελεί πηγή νέας γνώσης που δίνει τη δυνατότητα στους επιχειρηματίες να έρθουν σε ρήξη με την τοπική παράδοση και να προκαλέσουν ασυνέχεια και αλλαγή. Συνεπώς, οι ΠΚΑΠ αποτελούν πολύ σημαντική τόνωση για τις περιοχές της υπαίθρου. Για παράδειγμα, 62% από αυτούς έχουν κάποια εμπειρία διοίκησης (σε σχέση με 45% του τοπικού πληθυσμού), 22,6% έχουν πτυχία διοίκησης επιχειρήσεων και 30% έχουν κάποια ειδίκευση ως managers, ενώ τα αντίστοιχα ποσοστά για τους ντόπιους είναι 13,5% και 9,7%. Έτσι, η παρουσία τους αλλάζει όχι μόνο τα ποσοτικά αλλά και τα ποιοτικά δεδομένα της υπαίθρου.

Τέλος, η «επιλεκτική μετανάστευση προς την ύπαιθρο» ήταν εντονότερη στις πιο προσβάσιμες περιοχές (51,4% του συνολικού πληθυσμού) και ασθενέστερη στις πιο απομακρυσμένες (32,2%). Η διαφορά αυτή μπορεί ενμέρει να ερμηνεύσει και τα υψηλότερα επίπεδα επιχειρηματικότητας στις πιο προσβάσιμες περιοχές. Επίσης, ήταν εντονότερη στις ελκυστικότερες από άποψη περιβαλλοντικών συνθηκών περιοχές. Μεγάλο μέρος των πιο καινοτόμων επιχειρήσεων δημιουργήθηκε από τους καινούργιους κατοίκους που, σε μερικές περιπτώσεις, μετέφεραν μαζί τους μια ήδη υφιστάμενη επιχείρηση. Άλλοι, πάλι, δημιούργησαν «ήπιες» επιχειρήσεις αποσκοπώντας κυρίως στην εξασφάλιση των προς το ζην και λιγότερο στη δημιουργία δυναμικών και ανταγωνιστικών επιχειρήσεων.

3 Η έλευση των «πρώην κατοίκων αστικών περιοχών» μπορεί να αποβεί εξαιρετικής σημασίας για την ανάπτυξη μιας ορεινής περιοχής όπως τα Ζαγοροχώρια³

3.1 Τα Ζαγοροχώρια μέσα στην ιστορία: μια φτωχή ορεινή κοινότητα με διεθνείς δεσμούς

Η περιοχή μελέτης περιλαμβάνει 32 απομακρυσμένα ορεινά χωριά που γειτνιάζουν με τον εθνικό δρυμό Βίκου Αώου. Πρόκειται για χωριά προικισμένα με εξαιρετικό φυσικό κάλλος και παραδοσιακή αρχιτεκτονική, όπου σταδιακά έχουν

εγκαταλειφθεί οι παραδοσιακές δραστηριότητες (γεωργία, κτηνοτροφία, υλοτομία) και σήμερα βρίσκονται σε πορεία τουριστικής ανάπτυξης. Στα χωριά αυτά έχει παρατηρηθεί τα τελευταία χρόνια αξιοσημείωτη παρουσία ΠΚΑΠ που δίνουν νέο στίγμα και ελπίδα αναζωογόνησης στην περιοχή.

Η ιστορία των ορεινών αυτών χωριών της Ηπείρου χαρακτηρίζεται από μεγάλες περιόδους σημαντικής ανάπτυξης. Κατά την Τουρκοκρατία, μέσω ειδικών προνομίων παραχωρημένων από την Υψηλή Πύλη, τα Ζαγοροχώρια γνώρισαν μεγάλη οικονομική άνθηση και ανέπτυξαν ένα βιώσιμο ορεινό κοινωνικοοικονομικό σύστημα. Όντας απομακρυσμένη και άγονη ορεινή περιοχή, οι πόροι της ποτέ δεν επαρκούσαν για να καλύψουν πλήρως τις ανάγκες της. Αυτό ώθησε τους κατοίκους, από τα χρόνια της Τουρκοκρατίας, να αναπτύξουν δραστηριότητες εκτός των συνόρων της περιοχής αναζητώντας συμπληρωματικά εισοδήματα. Η αναζήτηση αυτή πήρε διάφορες μορφές, όπως: εμπόριο που έφτανε στα όρια της τότε οθωμανικής αυτοκρατορίας, δημιουργία σημαντικών παραικιών στις μεγάλες πόλεις της οθωμανικής αυτοκρατορίας, περιοδεύουσα άσκηση τεχνών (οι γνωστοί μαστόροι του Ζαγορίου), και, τέλος, εποχιακή ή προσωρινή μετανάστευση⁴ (Δαμιανάκος κ.ά., 1997· Νιτσιάκος, 1994) Υπήρξε, δηλαδή, ένα 'ιδιόμορφο' σύστημα εξασφάλισης αναπαραγωγής της τοπικής οικονομίας.

Τα οφέλη από την ανάπτυξη εμπορικών δεσμών και δραστηριοτήτων εκτός περιοχής ήταν πολλαπλά. Τα Ζαγοροχώρια άνθησαν από τις εισροές κεφαλαίου από έξω, τα εμβάσματα τόνωναν την οικονομία της περιοχής και έπαιζαν κρίσιμο ρόλο στη βιωσιμότητα της ορεινής αυτής οικονομίας. Παρά τη μακρά απουσία των μεταναστών αλλά και των μετακινούμενων μαστόρων, οι παραπάνω πάντα επέστρεφαν στο Ζαγόρι και μάλιστα κατά την απουσία τους φρόντιζαν να στέλνουν εμβάσματα⁵ (Παπαγεωργίου, 1995). Επιπλέον, πολλές και γενναιόδωρες ήταν οι προσφορές από απόδημους Ζαγοριανούς. Σχολεία, εκκλησίες, πέτρινα γεφύρια

και άλλα μεγάλотρεπα κτίσματα κατασκευάστηκαν με χρήματα ευεργετών. Ταυτόχρονα, σε πολιτισμικό και κοινωνικό επίπεδο, σημαντική ήταν η αναζωογόνηση που έφεραν οι άνθρωποι που ταξίδευαν στο εξωτερικό μεταφέροντας καινούργιες αντιλήψεις και μπολιάζοντας την περιοχή με μοντέρνες ιδέες και ρεύματα σκέψης. Αποτέλεσμα ίσως του τελευταίου ήταν η στροφή των κατοίκων στις τέχνες και στα γράμματα. Τα Ζαγοροχώρια φημιζόνταν για τον μεγάλο αριθμό δασκάλων και λογίων και το υψηλό επίπεδο μόρφωσης των κατοίκων τους.

Με τη σταδιακή ενσωμάτωση των Ζαγοροχωρίων στο νεοελληνικό κράτος άρχισε η αποδιάρθρωση του πολιτικού και οικονομικού υπόβαθρου τους. Η κατάρρευση της διοικητικής και οικονομικής δομής (αρχές 20^{ου} αιώνα) και ο καταστροφικός εμφύλιος πόλεμος που ακολούθησε έδωσαν τη χαριστική βολή στην περιοχή. Σημαντικό πλήγμα στην οικονομία αποτέλεσε η στέρηση της περιοχής από τις εξωτερικές πηγές εσόδων της. Η αποκοπή από τα Βαλκάνια, τη 'φυσική' ενδοχώρα τους, δημιούργησε προβλήματα στη διεξαγωγή του εμπορίου και στη μετακινούμενη κτηνοτροφία. Η εξάλειψη των εξωτερικών πηγών εισοδήματος ολοκληρώθηκε στα μέσα του 20^{ου} αιώνα με την παρακμή των παραδοσιακών επαγγελματιών (περιοδεύοντες τεχνίτες). Έτσι, στα πρώτα χρόνια της μεταπολεμικής περιόδου η ορεινή οικονομία είχε ήδη περιοριστεί στην εκμετάλλευση αποκλειστικά των τοπικών πόρων (γεωργία, κτηνοτροφία και υλοτομία), που δύσκολα επέτρεπαν την επιβίωση των κατοίκων της.

3.2 Προς μια κάποια δημογραφική ανάκαμψη;

Ο οικονομικός μαρασμός της περιοχής συνοδεύτηκε από δυο μεγάλα μεταναστευτικά ρεύματα στον 20^ο αιώνα: το πρώτο στις αρχές του αιώνα προς το εξωτερικό, ενώ το δεύτερο στα μέσα του ως συνέπεια του εμφυλίου πολέμου και της αστικοποίησης σε όλη την ελληνική επικράτεια. Οι οικισμοί του Ζαγορίου έχασαν μεγάλο μέρος του πληθυσμού τους και παρήκμασαν. Η γεωργία

και η κτηνοτροφία σταδιακά εγκαταλείφθηκαν και η περιοχή μετά τα μέσα του 20^{ου} αιώνα ήταν μια προβληματική αγροτική περιοχή που αδυνατούσε να συγκρατήσει τον πληθυσμό της και το μέλλον διαγραφόταν ιδιαίτερα δυσοίωνο. Σήμερα, το βασικότερο ίσως πρόβλημα της περιοχής είναι η πληθυσμιακή της απερήμωση, που είναι ακόμη χειρότερη από αυτήν που εμφανίζεται στις απογραφές της ΕΣΥΕ (ο πραγματικός πληθυσμός εκτιμάται ότι είναι μικρότερος από το 1/3 αυτού που εμφανίζει η ΕΣΥΕ -Πίνακας 1).

Μετά από πολλές δεκαετίες συνεχόμενης μείωσης του πληθυσμού παρατηρείται αντιστροφή της τάσης (Πίνακας 1). Συγκεκριμένα, στη δεκαετία 1991-2001 παρουσιάζεται αύξηση του πληθυσμού της τάξης του 29,3%, που οφείλεται κυρίως στην έλευση ΠΚΑΠ καθώς και στην επιστροφή κατοίκων της περιοχής που ζούσαν σε αστικά κέντρα. Η αύξηση του πληθυσμού είναι εξαιρετικής σημασίας και θα μπορούσε να θεωρηθεί ως ένδειξη ενός αυξανόμενου ενδιαφέροντος για την περιοχή λόγω των προοπτικών τουριστικής ανάπτυξης που εμφανίστηκαν τις τελευταίες δύο δεκαετίες (εμφανίζεται εξαιρετικά έντονη σε οικισμούς με τουριστικό δυναμισμό, όπως το Πάπιγκο, που διπλασίασε τον πληθυσμό του μέσα σε μια δεκαετία). Αν και σε απόλυτους αριθμούς η αύξηση είναι μικρή, αποτελεί σημαντική πληθυσμιακή τόνωση, γιατί αφορά οικισμούς με ελάχιστο και γερασμένο πληθυσμό για τους οποίους και η παραμικρή πληθυσμιακή αύξηση, ιδιαίτερα νέων, είναι ζωικής σημασίας.

Όπως φάνηκε από τη βιβλιογραφική επισκόπηση (βλ. ενότητα 2) η μετανάστευση προς την ύπαιθρο είναι επιλεκτική. Η ένταση και η συμβολή του φαινομένου των ΠΚΑΠ διαφοροποιείται σημαντικά μεταξύ χωρών. Στην Ελλάδα, σε αντίθεση με άλλες ευρωπαϊκές χώρες, το φαινόμενο της αποαστικοποίησης είναι πολύ πρόσφατο και περιορισμένο. Η Κυριαζή-Allison (1998) επισημαίνει την ανάσχεση της μετανάστευσης από περιοχές της υπαίθρου προς αστικά κέντρα και την εμφάνιση αντίστροφης τάσης από τα μέσα της δεκαετίας του '80. Το φαινόμενο

Πίνακας 1 Εξέλιξη του πληθυσμού των Ζαγοροχωρίων

Οικισμοί	1928	1951	1961	1971	1981	1991	2001	πραγματικός πληθυσμός (*) 2003	Μεταβολή Πληθυσμού 1928- 2001%	Απόκλιση πληθυσμού ΕΣΥΕ από πραγματικότητα
Άνω Πεδινά	344	259	374	274	209	170	202	80	-68,1	43,5
Αρίστη	512	488	309	251	273	210	214	70	-58,2	32,7
1.Αρίστη	458		329	204	225	174	176			
2.Βίκος	54		64	47	48	36	38			
Ασπράγγελοι	562	343	387	308	237	208	273	70	-51,4	25,6
Βίτσα	372	183	220	163	140	153	137	70	-63,2	51,1
Βραδέτο	115	32	25	33	19	32	23	2	-80,0	8,7
Βρυσχώριον	330	205	215	83	152	94	109	20	-67,0	18,3
Δικόρυφον	313	128	97	43	51	11	66	5	-78,9	7,6
Δίλοφο	114	54	54	33	37	42	39	15	-65,8	38,5
Διπόταμο	110	77	81	58	52	23	43	15	-65,8	38,5
Ελάτη	123	69	47	26	47	46	42	15	-65,9	35,7
Ελαφότοπος	577	391	506	391	97	88	134	25	-76,8	18,7
1.Ελαφότοπος			194	114	83	73	122			
2.Καλύβια			24	277	14	15	12			
3.Ελαία			288							
Ηλιοχώριον	164	52	75	49	67	66	40	15	-75,6	37,5
Καλουτάς	194	92	104	51	54	41	44	12	-77,3	27,3
Καπέσοβο	124	92	53	62	89	49	67	20	-46,0	29,9
Κάτω Πεδινά	475	350	919		93	68	87	25	-81,7	28,7
Κήποι	227	220	271	229	180	187	110	45	-51,5	40,9
Κουκούλι	90	52	46	53	83	88	78	20	-13,3	25,6
Λάιστα	450	127	199	120	147	96	127	30	-71,8	23,6
Λεπτοκαρυά Ζαγορίου	225	188	186		113	72	65	25	-71,1	38,5;
Μανασσής	120	63	62	22	47	31	37	0	-69,2	0,0
Μεσοβούνιο	219	144	130	58	63	74	73	25	-66,7	34,2
Μονοδένδρι	223	104	133	126	136	132	164	110	-26,5	67,1
Νεγάδες	205	129	61	79	74	48	15	-76,6	31,3	

Οικισμοί	1928	1951	1961	1971	1981	1991	2001	πραγματικός πληθυσμός (*) 2003	Μεταβολή Πληθυσμού 1928- 2001%	Απόκλιση πληθυσμού ΕΣΥΕ από πραγματικότητα
Πάπιγκο	332	220	212	144	156	183	357	65	7,5	18,2
1.Πάπιγκο			146	95	105	144	280			
2.Μικρό Πάπιγκο			66	49	51	39	77			
Σκαμνάλιο	245	144	140		202	186	233	50	-4,9	21,5
Τσεπέλοβο	254	125	343		329	304	488	150	92,1	30,7
Φραγκάδες	291	192	203		158	116	105	65	-63,9	61,9
ΣΥΝΟΛΟ	7454	4616	5629	2709	3387	2897	3451	1079	-53,7	31,3

(*) Στοιχεία βασισμένα στις εκτιμήσεις των τοπικών παραγόντων

παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον στην περιοχή της Πίνδου (Ζαγοροχώρια), ιδίως κατά τα τελευταία χρόνια.

Η ενότητα αυτή στηρίζεται σε έρευνα πεδίου που έγινε στο πλαίσιο ευρωπαϊκού ερευνητικού προγράμματος (Mitchley et al., 2004). Πραγματοποιήθηκαν συνολικά 36 ερωτηματολόγια σε ΠΚΑΠ και συλλέχτηκαν πληροφορίες για όλα τα μέλη της πυρηνικής οικογένειάς τους. Επίσης επιλέχτηκαν 20 'άνθρωποι κλειδιά' (αντιπρόσωποι της τοπικής αυτοδιοίκησης και άτομα με καινοτόμες δράσεις και ιδέες), με τους οποίους πραγματοποιήθηκαν συνεντεύξεις σε βάθος.

Εδώ πρέπει να τονιστεί ότι ως ΠΚΑΠ ορίστηκαν τα άτομα με μακρόχρονη παραμονή σε αστικά κέντρα (ελάχιστο 10 χρόνια) από την Ελλάδα ή το εξωτερικό συμπεριλαμβανομένων και των ατόμων που είχαν γεννηθεί στην περιοχή.

3.3 Τα Ζαγοροχώρια: τόπος εξαιρετικού φυσικού κάλλους

Τα Ζαγοροχώρια έχουν κάποια βασικά συγκριτικά

πλεονεκτήματα: εξαίρετο φυσικό και ανθρωπογενές περιβάλλον (σπίτια, κτήρια και εκκλησίες), κτισμένο τοπίο (γέφυρες, βρύσες και αλώνια), ιστορία κλπ. Βέβαια, το τοπίο μπορεί να ειπωθεί ως συγκριτικό πλεονέκτημα ή όχι ανάλογα με την οπτική εκείνου που το χαρακτηρίζει: Έτσι, οι ντόπιοι έχουν μια πιο επιφυλακτική στάση («Τι καλό έχει αυτό το μέρος...όλο πέτρες», «φυτρώνουν άχρηστα δένδρα ... τα καρποφόρα δέντρα πνίγονται μέσα στα άχρηστα», «το τοπίο κλείνει, τα μονοπάτια χάνονται», «θα μας φάνε οι αρκούδες», «καλύτερα να ήταν κόσμος και ζώα και ας υπήρχε λιγότερη πρασινάδα» και «ένα τοπίο από εκατομμύρια παλιόδεντρα»), ενώ οι καινούργιοι κάτοικοι έχουν θετικότερη στάση: «Ο παράδεισος των παιδικών μου χρόνων», λέει μια νεαρή παλιννοστήσασα, ενώ ένας μετανάστης από αστικό κέντρο: «Σπάνια ομορφιά, εξάισια φύση, όμορφα μονοπάτια, εξάισια γεφύρια...μπορείς να νιώσεις την ιστορία στα πόδια σου».

(Α-Κ 1): «...Για τους ξένους υπάρχουν μεγάλα σπίτια, εικονοστάσια, και όλα αυτά που είναι τουριστικά αξιοθέατα. Ο

ξένος λέει «τι φοβερή φύση, τι μεγάλα δάση, τι άγρια βράχια...» Οι νέοι ντόπιοι λένε «μου αρέσει το χωριό μου γιατί είναι μπροστά σε ένα μεγάλο δάσος», ενώ οι γιαγιάδες και οι παππούδες τους λένε «δεν μου αρέσει γιατί είχα ένα βίος και το έχασα, είχα μια γεωργική παραγωγή και τώρα έχω μία άγρια φύση που την έχει πάρει το δασαρχείο».

Σήμερα, η περιοχή θεωρείται ιδιαίτερα ελκυστική και έχει μετατραπεί σε περιζήτητο τουριστικό προορισμό. Τα άλλοτε μειονεκτήματα της περιοχής μετατράπηκαν σε πλεονεκτήματα, όπως υποστηρίζει και ο Parrott κ.ά. (2002: 252) γενικά για τις Λιγότερο Ανεπτυγμένες Περιοχές. Κατά μια ειρωνεία της τύχης η περίοδος της παρακμής του Ζαγορίου φαντάζει σήμερα σωτήρια. Το Ζαγόρι 'σώθηκε', επειδή δε θεωρήθηκε κατάλληλος χώρος από τους μηχανισμούς της αλόγιστης ανάπτυξης των δεκαετιών '60 και '70. Διατήρησε ανέπαφο ένα ιδιαίτερο φυσικό και κτισμένο περιβάλλον και τον παραδοσιακό του χαρακτήρα και φαντάζει στα μάτια των Νεοελλήνων αστών ως άσπιλο απομεινάρει της παραδοσιακής αγροτικής κοινωνίας. Έτσι, σε μια εποχή όπου η ποιότητα αποκτά ολοένα και μεγαλύτερη αξία και ζήτηση, η περιοχή μπορεί να εκμεταλλευτεί την εικόνα της για να προωθήσει τοπικά προϊόντα υψηλής ποιότητας σε 'φωλιές αγοράς' (Λαμπριανίδης, 2003).

4 Κοινωνικοοικονομικά χαρακτηριστικά των «πρώην κατοίκων αστικών περιοχών»

4.1 Γενικά χαρακτηριστικά

Οι πρώτοι ΠΚΑΠ εμφανίζονται στην περιοχή στη δεκαετία του '80, ενώ μετά τα μέσα της δεκαετίας του '90 το φαινόμενο παίρνει πιο 'μαζικό' χαρακτήρα (73% ήρθαν στην περιοχή μετά το 1996). Το εκπαιδευτικό τους επίπεδο είναι ιδιαίτερα υψηλό σε σχέση με τον μ.ό. της χώρας: 37,5% είναι απόφοιτοι ή τελειόφοιτοι της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης (ΤΕΙ, ΑΕΙ).

Αυτοί που εγκαταστάθηκαν στην περιοχή στη δεκαετία του '80 και δημιούργησαν το ρεύμα, ήρθαν αποκλειστικά από μεγάλα αστικά

κέντρα και κατάγονται ή έζησαν για μεγάλα διαστήματα στο εξωτερικό. Το 25% από αυτούς, λαμβανομένων υπόψη και των συζύγων, έζησαν για κάποιο σημαντικό διάστημα στο εξωτερικό. Εξάλλου, οι περισσότεροι γεννήθηκαν σε αστικό κέντρο (75,1%). Συγκεκριμένα, στα Γιάννενα (31,3%), στην Αθήνα (9,4%), στη Θεσσαλονίκη (3,1%), ή, τέλος, σε άλλο αστικό κέντρο της χώρας (18,8%) ή του εξωτερικού (12,5%). Το μεγαλύτερο ποσοστό των καινούργιων κατοίκων έχει κάποιο δεσμό (καταγωγής) με την ευρύτερη περιοχή (56%). Όμως, το μέλος του ζευγαριού που επιθυμούσε να εγκατασταθεί στην περιοχή προερχόταν συχνά από αστικό κέντρο.

Η ηλικία των ΠΚΑΠ που εξετάστηκαν κυμαίνεται μεταξύ των 21-74 ετών: 37,5% είναι ηλικίας 40-74 ετών, ενώ 28,1% 21-29, 12,5% 30-34 και, τέλος, 21,9% 35-39 ετών. Η απόφαση μετακίνησης στην περιοχή παίρνεται συνήθως σε ώριμο στάδιο της ζωής τους: 25% σε ηλικία 41-48 ετών, 43,8% σε ηλικία 30-39 και, τέλος, 31,2% σε ηλικία 18-29. Οι «πρωτοπόροι» ήταν σχετικά μεγαλύτερης ηλικίας, είχαν «κλείσει» τον δημιουργικό κύκλο της ζωής τους (επαγγελματικό και οικογενειακό) και εγκαταστάθηκαν στην περιοχή με νοοτροπία «απόσυρσης» αναζητώντας κυρίως ηρεμία, χωρίς να τους απασχολούν ιδιαίτερα οι επαγγελματικές προοπτικές ή οι κοινωνικές συνθήκες και υποδομές, απαραίτητες, όμως, για μια οικογένεια με παιδιά. Σε μετέπειτα στάδια παρατηρείται μετακίνηση στην περιοχή ατόμων σε πιο νεαρή ηλικία με πρόθεση να εργαστούν και να δημιουργήσουν οικογένεια.

Σημαντικό ποσοστό των ΠΚΑΠ (59,4%) είναι παντρεμένοι. Λόγω των δυσμενών κοινωνικών συνθηκών και της έλλειψης υποδομών (σχολεία) η ύπαρξη παιδιών, ειδικότερα σε σχολική ηλικία, αποτελεί ανασταλτικό παράγοντα στην επιλογή των ζευγαριών να εγκατασταθούν στην περιοχή. Χαρακτηριστικά, σημαντικό ποσοστό των ζευγαριών είναι άτεκνα (32%) ή τα παιδιά τους είναι ήδη ενήλικα (26%), όταν αποφασίζουν να εγκατασταθούν στην περιοχή. Επίσης, είναι ενδιαφέρον

ότι μεταξύ των ζευγαριών με παιδιά, αυτά είναι το πλείστον πολύ μικρής (βρεφικής, προσχολικής) ηλικίας. Όταν τα παιδιά αρχίζουν να πηγαίνουν στο γυμνάσιο, το ένα από τα δύο μέλη του ζευγαριού αναγκάζεται συνήθως για το διάστημα των σπουδών να μετακομίσει ή να μετακινείται τακτικά μεταξύ του οικισμού και της πόλης των Ιωαννίνων, όπου καταφεύγουν για την εκπαίδευσή τους.

4.2 Λόγοι εγκατάστασης στην περιοχή

Εξετάζοντας τους λόγους προσέλευσης των ΠΚΑΠ στην περιοχή γίνεται σαφής η κεντρική σημασία της «ποιότητας ζωής στην περιοχή» (54% των περιπτώσεων). Η φύση, το περιβάλλον, η ομορφιά, η ησυχία, οι ανθρώπινες σχέσεις αξιολογούνται ως βασικά χαρακτηριστικά αυτής της ποιότητας ζωής: «...φύση, αγνότητα...μπορείς να καλλιεργείς και να ξέρεις τι τρως και πίνεις», «το πρωινό ξύπνημα...να ξυπνάς και να είσαι ήρεμος», «νιώθω ότι λειτουργώ πολύ καλύτερα κοντά στη φύση», «όταν θέλω να ακούσω μουσική...ανοίγω το παράθυρο».

Ταυτόχρονα, υπάρχουν και οι λόγοι απώθησης από την πόλη: η κακή ποιότητα ζωής, οι έντονοι ρυθμοί, η μόλυνση και η αποξένωση των σύγχρονων αστικών κέντρων: «βαρέθηκα τη ζωή της πόλης...πολλοί άνθρωποι που ζουν σε κουτιά...», «ήταν πνιγηρά...πολυκοσμία», «απομυθοποίηση της Αθήνας», «ένιωθα ότι αλλοιώνομαι», «κούραση της ζωής...γρήγοροι ρυθμοί», «δεν υπάρχει ανθρωπιά», «πυκνοκατοικημένη δόμηση, ρύπανση».

Υπάρχουν βέβαια και συναισθηματικοί-οικογενειακοί λόγοι (33%): «μητέρα ηλικιωμένη μόνη» ή και ιδεολογικοί «ενίσχυση της αποκέντρωσης». Οι λιγότερο σημαντικοί (13%) είναι οι οικονομικοί-επαγγελματικοί: «Η δυνατότητα εργασίας που μου αρέσει», «η αποφυγή της έντασης και του στρες της εργασίας της πόλης», «η δυνατότητα αυτοαπασχόλησης», «να είμαστε αφεντικά, να μην παρακαλούμε».

4.3 Συνεισφορά στην κοινωνική ανάπτυξη

Η εγκατάσταση νέων ατόμων στους εγκαταλειμμένους αυτούς οικισμούς συμβάλλει στην «αναζωογόνησή» τους και «προσθέτει ζωή»: «όπως βοηθάει αυτή η πέτρα να γίνει ένας τοίχος, έτσι βοηθάει και η παρουσία ενός νέου ανθρώπου στην περιοχή», «ένα φως παραπάνω», «άλλο ένα μπουχάρι⁸ άναψε ακόμα στο χωριό». Ασκούν έναν ιδιόμορφο κοινωνικό ρόλο: «Νέοι άνθρωποι στην περιοχή...οι γέροι αισθάνονται ασφάλεια, υπάρχει αυτοκίνητο, εξυπηρετείται το χωριό». Συχνά οι νεοφερμένοι παίζουν τον ρόλο του ταχυδρόμου, φέρνουν τα φάρμακα στους ηλικιωμένους, διατηρούν το (μοναδικό ίσως) μαγαζί του χωριού και, ειδικά στις περιπτώσεις που έχουν παιδιά, δίνουν έναν τόνο ζωντάνιας στο χωριό.

Ένα ζευγάρι Βρετανών αξιολογεί ως σημαντική τη συνεισφορά του σε θέματα σεβασμού του περιβάλλοντος. Φέρνουν ως παράδειγμα την περισυλλογή σκουπιδιών που έκαναν όταν πρωτοεγκαταστάθηκαν στον οικισμό (1988). Μέχρι τότε οι κάτοικοι πετούσαν τα σκουπίδια ανεξέλεγκτα, ακόμα και σε ένα ρυάκι που περνάει μέσα από τον οικισμό. Με δική τους πρωτοβουλία περισυνέλεξαν τα σκουπίδια προσπαθώντας να δώσουν το καλό παράδειγμα αποφεύγοντας νουθεσίες και παρατηρήσεις που τυχόν θα δυσανεμούσαν τους κατοίκους του χωριού. Πράγματι, οι κάτοικοι το εκτίμησαν και τους μιμήθηκαν.

Αρχικά οι ΠΚΑΠ διακατέχονται από ενθουσιασμό και αισιοδοξία· συχνά αυτά αντικαθίστανται από συναισθήματα απογοήτευσης: «Έρχεσαι με ένα όνειρο που σιγά-σιγά γκρεμίζεται». Η ζωή στους ορεινούς οικισμούς δεν αποδεικνύεται τόσο ειδυλλιακή όσο αναμενόταν. Τα βασικότερα πρακτικά προβλήματα που αντιμετωπίζουν σχετίζονται με ελλείψεις υποδομής: «...δεν υπάρχει σχολείο, ταχυδρομείο, γιατρός, παππάς, λεωφορείο...απελπισία».

Ο ιδιαίτερος χαρακτήρας των ορεινών, κλειστών αυτών κοινωνιών

φαίνεται να αποτελεί βασικό παράγοντα δυσκολίας ένταξης των νεοφερμένων και συχνά οδηγούνται στην απομόνωση. Στην πλειοψηφία τους δηλώνουν ότι αντιμετωπίστηκαν με επιφυλακτικότητα και δυσπιστία, και σε ορισμένες περιπτώσεις με εχθρότητα, ως πιθανοί ανταγωνιστές. Ακόμα και μετά από μεγάλο διάστημα παραμονής στην περιοχή αρκετοί τονίζουν ότι δεν νιώθουν ενταγμένοι στην τοπική κοινωνία: «Νιώθω ως μέρος της περιοχής (φύσης/τοπίου) αλλά όχι της κοινωνίας». Βέβαια, τα άτομα με 'ρίζες' από την περιοχή είναι πιο ευπρόσδεκτα και καταφέρνουν να ενταχθούν στην τοπική κοινωνία πιο ομαλά.

Το πρόβλημα της κοινωνικής ένταξης και καταξίωσης παρουσιάζεται ακόμα εντονότερο για τις γυναίκες. Όπως τονίστηκε από μια « πρώην κάτοικο αστικού κέντρου» ξένης εθνικότητας με Έλληνα σύζυγο: «Δείχνουν μεγαλύτερο σεβασμό στους άντρες...απευθύνονται μόνο στον σύζυγό μου όταν είμαστε και οι δύο μαζί...ίσως να οφείλεται στο ότι είμαι ξένη ή ότι ασχολούμαι με τα άλογα». Οι νεωτερισμοί που εισήγαγαν στο χωριό οι νέες γυναίκες ήταν πρωτόγνωροι για την τοπική κοινωνία· έγιναν μεν αποδεκτοί αλλά με πολύ προσωπικό κόστος: «Έφεραν άλλους τρόπους...μια γυναίκα στην πλατεία, στο καφενείο!...δεν έβγαιναν οι γυναίκες πριν δέκα χρόνια», «Μικρομάνα και βγαίνει!».

4.4 Συνεισφορά στην οικονομική ανάπτυξη

Οι ΠΚΑΠ διαθέτουν οικονομική ανεξαρτησία. Στην πλειονότητά τους δεν επιδιώκουν κέρδος αλλά μετακομίζουν εκεί για καλύτερη ποιότητα ζωής. Χαρακτηριστικό είναι ότι μεσολαβεί σχετικά μεγάλο διάστημα από την ημερομηνία εγκατάστασης μέχρι το έτος της επαγγελματικής τους δραστηριοποίησης. Οι περισσότεροι είναι ελεύθεροι επαγγελματίες (69%) και στη συντριπτική πλειονότητα ασχολούνται με τουριστικά επαγγέλματα. Ένα πολύ υψηλό ποσοστό ασχολείται με τις τέχνες (20% - ζωγραφική, θέατρο, μουσική, χειροτεχνία). Πριν έρθουν στην περιοχή ήταν υπάλληλοι (56%), ελεύθεροι επαγγελματίες

(22%), δημόσιοι υπάλληλοι (6%), ενώ 16% ήταν άεργοι (φοιτητές, νοικοκυρές κλπ).

Εδώ πρέπει να τονιστεί η ιδιαίτερη αξία των ΠΚΑΠ, που συχνά λειτουργήσαν ως παράδειγμα και συνέβαλαν σημαντικά στην ποιοτική αναβάθμιση του τουρισμού (εισήγαγαν τη μεταλλική καρέκλα κήπου που αντικατέστησε την πλαστική). Η απόφαση εγκατάστασής τους προσέδωσε 'κύρος' στην περιοχή (τα χρόνια της αφάνειας, αρχές '80) και με τις γνωριμίες τους έφεραν υψηλής ποιότητας επισκέπτες ή πρόβαλαν το Ζαγόρι με συνεντεύξεις σε περιοδικά. Επίσης, είναι σημαντικό ότι τα άτομα αυτά μεταφέρουν συχνά νέες ιδέες και ξεφεύγουν από τον τυπικό-«μαζικό» τουρισμό: Συνοδοί περιβαλλοντικού τουρισμού, ιππασία, ζωγραφική, φωτογραφία, παρασκευή τοπικών προϊόντων.

Πέρα από τουριστικά επαγγέλματα, ΠΚΑΠ ασχολούνται και με άλλες, απορριπτόμενες από τους ντόπιους δραστηριότητες (π.χ. γεωργία, τεχνίτες). Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση ατόμου που ασκούσε το επάγγελμα του αγιογράφου στην Αθήνα και σήμερα επέλεξε να είναι ένας από τους λίγους νέους κτηνοτρόφους της περιοχής. Όπως και ενός νεαρού ζευγαριού γεωπόνων, που ζούσαν στη Θεσσαλονίκη και εργάζονταν σε άσχετες με τις σπουδές τους δουλειές. Τώρα, ο άντρας ασκεί το επάγγελμα του μελισσοκόμου, ενώ η γυναίκα διατηρεί μαγαζί με τοπικά προϊόντα όπου και πουλάει την παραγωγή του συζύγου της. Επίσης υπάρχουν κάποιοι με καλλιτεχνική δραστηριότητα: θέατρο, ζωγραφική και φωτογραφία.

4.5 Ακόμη και πολύ περιορισμένου χρηματικού κόστους πολιτικές μπορεί να φέρουν πολύ σημαντικά αποτελέσματα

Οι επιδοτήσεις, παρότι εξαιρετικά χαμηλού κόστους, παίζουν πολύ σημαντικό ρόλο στην προσέλκυση ανθρώπων στην περιοχή. Συγκεκριμένα, 37,5% στο σύνολο των ΠΚΑΠ που εγκαταστάθηκαν στην περιοχή έχουν πάρει επιδοτήσεις. Οι

επιδοτήσεις προήλθαν κυρίως από το πρόγραμμα έναρξης νέων επαγγελματιών του ΟΑΕΔ (54,5%) και αξιοποιήθηκαν ιδιαίτερα από τους νέους.

Όμως, για τους ανθρώπους που θέλουν να έρθουν και να ζήσουν στην περιοχή, το «αγκάλιασμα» από την τοπική κοινωνία και τις αρχές φαίνεται ότι είναι πολύ σημαντικότερο από οποιαδήποτε οικονομική ενίσχυση. Ενδιαφέρον παρουσιάζει μια «κοινότητα» νεαρών (μ.ό. 24 χρονών) στα Κ. Πεδινά, που ήρθαν από αστικά κέντρα με καλλιτεχνικές ανησυχίες και σπουδές και με περιβαλλοντικές ευαισθησίες.

Η κοινότητα προέκυψε τυχαία από άτομα που επισκέφτηκαν το Ζαγόρι μέσα από περιβαλλοντικά προγράμματα και αποφάσισαν να παραμείνουν στην περιοχή. Η αρχή έγινε το 2000 με ένα άτομο που έστησε ένα μικρό εργαστήριο κεραμικής στο χωριό (Ο χώρος του εργαστηρίου παραχωρήθηκε από το χωριό, ενώ η αγορά του εξοπλισμού έγινε με επιχορήγηση του ΟΑΕΔ). Σήμερα, η κοινότητα αριθμεί πάνω από 7 άτομα, σε ένα χωριό που ο μόνιμος πληθυσμός δεν ξεπερνά τα 25 άτομα.

Η κοινωνική ένταξη νέων, μοντέρνων ατόμων σε μια ορεινή, συντηρητική κοινωνία δεν ήταν εύκολη. Αρχικά αντιμετωπίστηκαν με δυσπιστία, σταδιακά κατάφεραν να κερδίσουν την εμπιστοσύνη των ντόπιων και, ως ένα βαθμό, την υποστήριξη τους (π.χ. ένας ηλικιωμένος τούς παραχώρησε έναν αγρό για καλλιέργεια). Βέβαια, υπάρχουν και αρνητικά παραδείγματα, όπως μια προσπάθεια κάποιων νεαρών κοριτσιών να δημιουργήσουν μια οικοτεχνία, που απέτυχε, γιατί οι τοπικοί φορείς αρνήθηκαν να τους δώσουν για χρήση τον αργαλειό που τους είχε παραχωρηθεί από τον ΕΟΜΜΕΧ και σάπιζε στις αποθήκες του Δήμου.

Πέρα όμως από την επιχειρηματική τους δραστηριότητα, και ίσως σημαντικότερη, είναι η κοινωνική τους παρουσία. Συμμετέχουν σε περιβαλλοντικές οργανώσεις, διοργανώνουν φεστιβάλ θερινού κινηματογράφου, εκθέσεις κεραμικής και

αποξηραμένων φυτών και καλοκαιρινό σχολείο κεραμικής. Ζουν σε παλιά αγροτόσπιτα, που όμως έχουν διαμορφώσει με πολύ μεράκι, με ζώα, κηπάριο κλπ. Ακόμα και η φυσική παρουσία τους κρίνεται σημαντική για την περιοχή: «Ακόμα και ένα άτομο είναι σημαντικό». Όπως υποστηρίζουν οι ίδιοι, η συνεισφορά τους είναι πολύ θετική: «Είναι σημαντική ακόμα και η φασαρία που κάνουμε», «Κρατάω ένα χωριό...το καφενείο...γιατί χωριό χωρίς καφενείο δεν είναι χωριό...το καφενείο είναι το ταχυδρομείο, ο χώρος συνάντησης, το κέντρο του χωριού...ένα φως αναμμένο το βράδυ εμπνέει σιγουριά». Έτσι, τα φτωχά και «υπανάπτυκτα» Κ. Πεδινά δίνουν την εικόνα ενός 'ζωντανού' οικισμού, σε αντίθεση με άλλους «αναπτυγμένους», που φαίνονται έρημοι, παρά τα ανακαινισμένα πανάκριβα κτήρια που χρησιμοποιούνται ως ξενώνες ή ως δεύτερες κατοικίες τα Σαββατοκύριακα και τα «τρίημερα».

5 Συμπεράσματα: προοπτικές ανάπτυξης της περιοχής

5.1 Η επιλεκτική μετανάστευση στην Ελλάδα σε σύγκριση με άλλες χώρες

Μια πρώτη σύγκριση του φαινομένου της «επιλεκτικής μετανάστευσης προς την ύπαιθρο» στην Ελλάδα σε σχέση με τη διεθνή εμπειρία θα μπορούσε να εντοπίσει κάποιες ομοιότητες αλλά και διαφορές. Συγκεκριμένα:

Πρώτον, η μετανάστευση αυτή στην Ελλάδα, όπως και στις υπόλοιπες χώρες, σχετίζεται με την επικράτηση μιας ειδυλλιακής εικόνας της υπαίθρου σε συνδυασμό με την απώθηση της αστικής ζωής. Γενικότερα, τα ποιοτικά κριτήρια και η αναζήτηση ενός άλλου τρόπου ζωής υπερισχύουν των οικονομικών.

Δεύτερον, οι ΠΚΑΠ, όπως σε όλες τις χώρες, αποτελούν σημαντικό παράγοντα αναδιάρθρωσης της υπαίθρου τόσο σε οικονομικό όσο και σε κοινωνικό-πολιτισμικό επίπεδο. Μάλιστα, αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό για ορεινές περιοχές με προβλήματα πληθυσμιακής απερίημωσης.

Τέλος, η αθρόα προσέλευση ΠΚΑΠ έχει σημαντικό κοινωνικό και οικονομικό αντίκτυπο στις περιοχές της υπαίθρου (αλλαγή χρήσεων γης, αύξηση κόστους ζωής, οικονομική και δημογραφική τόνωση κλπ.). Βέβαια, όπως επισημαίνουν και οι Persson et al (1997), η επίδρασή τους περιορίζεται κυρίως σε μικρές γεωγραφικές περιοχές.

Εδώ σταματούν οι ομοιότητες και αρχίζουν οι διαφορές:

Πρώτον: Το φαινόμενο εμφανίστηκε στην Ελλάδα με κάποια καθυστέρηση (αρχές της δεκαετίας '90), ενώ σε κάποιες ευρωπαϊκές (Αγγλία, Γαλλία, Σουηδία) ή άλλες αναπτυγμένες χώρες (Αυστραλία, Καναδάς) ξεκίνησε αρκετά νωρίτερα. Μάλιστα, στις δεύτερες, ένα παραπλήσιο φαινόμενο -αυτό της αποαστικοποίησης- ξεκίνησε από τη δεκαετία του '50 και σε ορισμένες περιπτώσεις πριν από τον πόλεμο. Στην Ελλάδα, η αποαστικοποίηση είναι πολύ περιορισμένη και εμφανίζεται στη δεκαετία του '80.

Δεύτερον: Στις βορειοευρωπαϊκές χώρες, με πρωτοπόρα την Αγγλία, μια νέα εύπορη 'μεσαία τάξη' (επιχειρηματίες, υψηλού εκπαιδευτικού επιπέδου κλπ) εμφανίζεται ως κυρίαρχη κοινωνική ομάδα που επικρατεί και συμβάλλει στην αναδιαμόρφωση της υπαίθρου. Τα κίνητρα μετακίνησης είναι τόσο κοινωνικο-ιδεολογικά (ειδυλλιακή ύπαιθρος, κοινωνικό κύρος) όσο και οικονομικά (απόκτηση φτηνής κατοικίας). Το φαινόμενο παίρνει συχνά ταξικό χαρακτήρα, δεδομένου του ότι οι ΠΚΑΠ που μετακινούνται συνιστούν μian αρκετά ομοιογενή ομάδα (λευκοί, οικογένειες, εύποροι κλπ.). Στην Ελλάδα, όπως και σε άλλες χώρες της Μεσογείου (Ισπανία και σε μικρότερο βαθμό Γαλλία), η οικονομικοκοινωνική προέλευσή τους παρουσιάζεται πιο ανομοιογενής, ενώ η σημασία της μεσαίας αστικής τάξης είναι περιορισμένη.

Τρίτον: Οι ΠΚΑΠ που μεταναστεύουν στην ύπαιθρο δεν εμφανίζουν καθημερινή παλινδρομη μετακίνηση προς τα αστικά κέντρα για απασχόληση. Απεναντίας, μάλιστα, στα

Ζαγοροχώρια εμφανίζεται αρκετά συχνά το αντίστροφο φαινόμενο: δηλαδή, άτομα που μένουν στα Γιάννενα εργάζονται στα Ζαγοροχώρια.

Τέταρτον: Δεν παρουσιάζεται (εθνική ή διεθνής) μετανάστευση συνταξιούχων προς την περιοχή (όπως π.χ. στην Αγγλία και στη Γαλλία). Αυτό μπορεί να αποδοθεί ενμέρει στις ιδιαίτερα δυσμενείς γεωφυσικές και καιρικές συνθήκες (υψόμετρο, βαρύς χειμώνας) και στην έλλειψη υποδομών (ανεπαρκές οδικό δίκτυο, έλλειψη γιατρών, φαρμακείων κλπ.).

Τέλος, στην Ελλάδα, όπως σε άλλες μεσογειακές χώρες (Ισπανία), το φαινόμενο εμφανίζεται κυρίως προς περιοχές ιδιαίτερου φυσικού κάλλους που συνδυάζουν ευκαιρίες απασχόλησης (κυρίως στον τουρισμό).

5.2 Η επιλεκτική μετανάστευση στα Ζαγοροχώρια

5.2.1 Η περιοχή ως «σκηνικό» - Το βουνό ως χώρος άθλησης/κατανάλωσης

Οι ευρύτερες κοινωνικοοικονομικές αλλαγές κάνουν τους κατοίκους να μη δέχονται να ζήσουν σε αντίξοες συνθήκες παρόμοιες με αυτές που ζούσαν οι γονείς και οι παππούδες τους σεβόμενοι τη φύση.

(Α-Κ 3): Ο τουρίστας λέει «ωραιότατο τοπίο, ωραιότατου κάλλους!» Αυτός που έρχεται το καλοκαίρι να περάσει ένα μήνα λέει «πέρασα πολύ καλά στον καθαρό αέρα». Αυτοί που μένουν μόνιμα λένε «ελάτε να δείτε πώς ζούμε τον χειμώνα».

(Α-Κ 8): «...στις αρχές του αιώνα, η σχέση ανθρώπου και τοπίου στηριζόταν σε μια κοινωνική ηθική που περνούσε το αίσθημα της οικονομίας: «έχω λίγο χώρο να καλλιεργήσω, θα τον σεβαστώ», «δεν έχω πολλά δένδρα, δε θα τα κατα-υλοτομήσω», υπήρχε μια ισορροπία που διατηρούσε και το φυσικό περιβάλλον και το ανθρωπογενές...»

Δεν μπορούμε σήμερα να αναπαράγουμε οικονομικές

δραστηριότητες που παρελθόντος που στηρίζονταν σε ένα άλλο κοινωνικοοικονομικό πλαίσιο.

(Α-Κ 6): «...έχω απαισιοδοξία για την αναβίωση όλων αυτών των παλαιών ενασχολήσεων. Αυτές είχανε πολύ μικρή οικονομική απόδοση αλλά σε μια κοινωνία που αρκείτο σε πολύ μικρές αποτελεσματικότητες, ενώ η σημερινή κοινωνία δεν αρκείται...».

Ο Λουλούδης σε ένα εξαιρετικό άρθρο (2003) αντιπαραβάλλει δυο διαμετρικά αντίθετες αντιλήψεις για το βουνό. Σύμφωνα με τη μια άποψη (Ελεφάντης, 2000), τα βουνά στα νεότερα χρόνια είναι ο πολιτικός χώρος της ανυπακοής. Η ζωή στα βουνά κάθε άλλο παρά ιδυλλιακή ήταν, είχε μια τραγικότητα, ακόμη και στα χρόνια της ειρήνης. Μόνο με αυτή την αίσθηση του τραγικού μπορούμε να ιστορήσουμε τη ζωή στα βουνά. Τα βουνά μπορούν να προσφέρουν ένα είδος ρέμβης και αναστοχασμού για τον χρόνο που χάθηκε και τις μορφές ζωής που παρήλθαν ανεπιστρεπτί. Αντίθετα, κατά την άλλη άποψη (π.χ. Καθημερινή 17.11.02), η ιστορία απωθείται στο περιθώριο, το βουνό γίνεται χώρος ορειβασίας και άλλων σπορ περιπέτειας και προσφέρει, εκτός από ένα αντίδοτο στη σκληρή και άχαρη ζωή της πόλης, τη δυνατότητα να αναμετρηθούμε με τα όριά μας.

Υπάρχει μια «εμπορευματοποίηση της υπαίθρου», με την έννοια ότι η φύση, το καθαρό περιβάλλον, η ιστορικότητα του τοπίου γίνονται αντικείμενα προς διαχείριση και πώληση. Η ανθούσα ευρωπαϊκή βιομηχανία του τουρισμού, αφού κατέλαβε σχεδόν κάθε μεσογειακή ακτή, κερδίζει τώρα κάθε υψόμετρο. Ειδικότερα, τα ελληνικά βουνά μετατρέπονται σταδιακά σε χώρο αναψυχής και άθλησης προς τέρψη των αστών. Ο τουρίστας επισκέπτεται σήμερα τα Ζαγοροχώρια για να τα «καταναλώσει». Το 'γνήσιο'/ παρθένο περιβάλλον (φυσικό και κτισμένο) σε συνδυασμό με το πλούσιο πολιτιστικό και ιστορικό παρελθόν της περιοχής ελκύει τους μοντέρνους κατοίκους των αστικών κέντρων. Η έλξη αυτή εκδηλώνεται με την εισροή πολυπληθών τουριστών που έρχονται

είτε για λίγες ημέρες για να ανακαλύψουν (να αγοράσουν) τον 'μύθο' του Ζαγορίου, είτε για να μείνουν στη «δεύτερη κατοικία». Η μεγάλη μάζα των τουριστών ζητάει, αυτό που ζει στην πόλη να το μεταφέρει και στην ύπαιθρο. Θέλει να τα έχει όλα εύκολα, να μην «ταλαιπωρηθεί», να περάσει όμορφα 3-4 μέρες και να ξαναφύγει.

(Α-Κ 6): «... Αλλάζει το προφίλ του επισκέπτη. Στις αρχές της δεκαετίας του '90 είχαμε ανθρώπους μαγεμένους, με απορίες για την ιστορία, για το σπουργίτι, για το σκουλήκι... Αυτό έχει τελειώσει, γεμίσαμε με ανθρώπους που οδηγούν χοντρά τζιπ, οι οποίοι ξεχνάνε ότι σου μιλάνε μέσα από το τζάμι για να σε ρωτήσουνε πού είναι το Μικρό Πάπιγκο. Έρχονται με αδιαφορία για τον τόπο, χωρίς κανένα ερέθισμα για τις αξίες του... Θα πάνε να φάνε, θα κάνουνε kayak, ο Βοϊδομάτης δεν τους λείει απολύτως τίποτα!... Λείπει η μαγεία αλλά και ο δέων σεβασμός...»

(Α-Κ 5): «...μας έρχονται εδώ με την νοοτροπία του «δραπέτη», όπως λένε τα περιοδικά 'αποδράσεις στο Ζαγόρι'... Μέσα σε ένα Σαββατοκύριακο τι θα φάω, τι θα πιω... Έρχεται κόσμος ουρανοκατέβητος, σε ρωτάνε στη μέση της πλατείας στο Μεσοχώρι 'πού είναι το Ζαγόρι' ή στο Βίκο 'πού είναι η χαράδρα'. Λες πώς βρέθηκε αυτός ο άνθρωπος, γιατί ήρθε... λειτουργεί σαν συρμός, όπως λέμε 'πάμε πλατεία'».

5.2.2 Οι «πρώην κάτοικοι αστικών περιοχών» μπορούν να παίξουν έναν ηγετικό ρόλο στην ανάπτυξη της περιοχής

Οι επιχειρηματίες, κυρίως οι ντόπιοι, δεν είναι εκπαιδευμένοι να αναπτύξουν τουριστικές δραστηριότητες και, όταν στρέφονται σε αυτές, ουσιαστικά εγκαταλείπουν άλλες παραδοσιακές δραστηριότητες (γεωργία, κτηνοτροφία κλπ.), που όμως αποτελούν αναπόσπαστο στοιχείο του «σκηνηκού» που περιμένει ο τουρίστας. «...Όσοι είχανε κάποια πρόβατα, αφήσανε τη γκλίτσα, πήραν τον δίσκο και ξεχάσανε τη γκλίτσα...» (Α-Κ 2).

Η περιοχή χρειάζεται αναμφισβήτητα νέα, καινοτόμα άτομα που θα της δώσουν νέο στίγμα και δυναμική. Τον ρόλο αυτό

καλούνται, ενδεχομένως, να παίξουν νέα, δραστήρια άτομα που αποφασίζουν να εγκαταλείψουν τα αστικά κέντρα και να ζήσουν στην περιοχή οδηγούμενοι από ένα όραμα και μια διάθεση δημιουργίας. Αυτοί, ίσως θα μπορούσαν να παίξουν, σε κάποιο βαθμό, τον ρόλο των παλαιότερων ταξιδευτών που μετέφεραν καινοτόμες ιδέες και επιχειρηματικότητα στην περιοχή.

Ακόμη και πολύ μικρές, χαμηλού κόστους πολιτικές μπορούν να έχουν σοβαρά αποτελέσματα (βλ. τις επιχορηγήσεις του ΟΑΕΔ) για την ανάπτυξη των ορεινών περιοχών. Αυτό που χρειάζεται κυρίως είναι σεβασμός και προστασία της περιοχής καθώς και «ανοιχτά» μυαλά. Σε αυτή την κατεύθυνση μπορούν να συμβάλουν ιδιαίτερα οι ΠΚΑΠ που με εμπειρίες αποκτημένες εκτός της υπαίθρου είναι καλύτερα εξοπλισμένοι να δράσουν ως φορείς αλλαγής (τόσο εξαιτίας των δικτύων επαφών όσο και των διαφορετικών γνωσιολογικών πλαισίων που διαθέτουν).

Σημειώσεις

¹ Οι αναπτυσσόμενες ευρωπαϊκές χώρες βρίσκονται σε στάδιο αποβιομηχάνισης, που συνεπάγεται αρνητικές επιπτώσεις για τα μεγάλα αστικά κέντρα. Επιπλέον, η μείωση του πρωτογενή τομέα έχει σχεδόν ολοκληρωθεί, με αποτέλεσμα να ελαχιστοποιείται ο πληθυσμός της υπαίθρου που εν δυνάμει θα μετανάστευε από εκεί. Ο Fielding (1989) ισχυρίζεται ότι ο νέος καταμερισμός εργασίας δημιουργεί νέες θέσεις εργασίας σε περιοχές εκτός των αστικών κέντρων, γεγονός που ερμηνεύει και τη μετανάστευση προς την ύπαιθρο.

Τα ευρήματά της δημοσιεύθηκαν στο Λαμπριανίδης (επ.) (2004) και Labrianidis (επ.) (2004).

Παρόμοια φαινόμενα με αυτά του Ζαγορίου εντοπίζονται και σε άλλους ορεινούς εγκαταλειμμένους οικισμούς (π.χ. Κρήτη, Πελοπόννησος, Σποράδες) που έχουν μετατραπεί σε «πολυεθνικά χωριά» λόγω της εγκατάστασης Δυτικοευρωπαίων που αγάπησαν την απομόνωση και τη φυσική ζωή.

⁴ Το κύριο σώμα των μεταναστών κατευθύνεται προς τις παραδουνάβιες ηγεμονίες, αρκετοί εργάζονταν ως οικοδιδάσκαλοι είτε ως μέλη

διδασκικού προσωπικού διαφόρων σχολείων στις παροικίες, ενώ, τέλος, άλλοι κατευθύνονταν προς την Κωνσταντινούπολη και τη Μ. Ασία (Παπαγεωργίου, 1995).

⁵ Λέγεται χαρακτηριστικά ότι σε όλα τα ζαγοριανά σπίτια υπήρχαν πάντα ξένα νομίσματα.

⁶ «Καμινάδα» στην τοπική διάλεκτο

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Beale C. (1975) 'The revival of population growth in non-metropolitan America', Report, ERS 605, Economic Research Service, U.S. Department of Agriculture, Washington DC.

Berry B. (1976) *Urbanisation and Counterurbanisation*, Beverly Hills, California: Sage.

Berry B. (1970) 'The geography of the United States in the year 2000', *Transactions of the Institute of British Geographers*, 51: 21-54

Bryden J. και Bollman R. (2000) 'Rural employment in industrialized countries', *Agricultural Economics*, 22(2): 185-197.

Buller H. και Hoggart K. (1994) *International Counterurbanisation*, Aldershot: Avenbury.

Cloke P. και Goodwin M. (1992) 'Conceptualizing countryside change: from post-Fordism to rural structured coherence' *Transactions of the British Geographers*, new series, 17(3): 321-336

Cloke P και Thrift N (1990) Class change and conflict in rural areas. In Marsden, T, Lowe, P και Whatmore, S (eds) *Rural restructuring*. David Fulton, London: 165-181

Cloke P (1985) 'Counterurbanisation: a rural perspective', *Geography* 70: 13-23

DEFRA (2002) *Key Drivers of Economic Development and Inclusion in Rural Areas*, London: DEFRA.

- Economic Commission (2000) *Migrant Agricultural Workers from Non-EU States*, EC, NAT/051/CES/D/Ho/P/vh
- Fielding A. (1982) «Counterurbanisation in Western Europe», *Progress in Planning*, 17: 1-53.
- Findlay A. M., Short D. και Stockdale A. (2000) "The labour-market impact of migration to rural areas", *Applied Geography*, 20(4): 333-348.
- Gorton M., White J. και Chaston I. (1998) «Counterurbanisation, fragmentation and the paradox of rural idyll» στο P. Boyle και K. Halfacree (επ.) ό.π.: 215 – 235.
- Halfacree K. (1993) "Locality and social representation: Space, discourse and the Alternative definitions of the rural", *Journal of Rural Studies*, 9(1): 23-37.
- Halfacree K. (1994) "The importance of 'the rural' in the constitution of counterurbanisation: evidence from England in the 1980s", *Sociologia Ruralis* 2(3):164-189
- Halfacree K. και Boyle P. (1998) "Migration, rurality and the post-productivist countryside" στο P. Boyle και K. Halfacree (επ.) *Migration Into Rural Areas*, N. York: John Willey & Sons: 1- 20.
- Hodge, I. (1997) 'The integration of the rural economy', *Built Environment*, 23(3):192-201.
- Hoggart K., Buller H. και Black R. (1995) *Rural Europe*, London: Arnold.
- Hoggart K. (1990) "Let's do away with rural", *Journal of Rural Studies*, 6: 245-257.
- Hoggart K. (1997) "Rural Migration and Counterurbanisation in the European periphery: The case of Andalucia", *Sociologia Ruralis* 37(1): 134-153
- Ilbery B. (1998) "Dimensions of rural change" στο Ilbery B. (επ.) (1998) *The Geography of Rural Change*, Edinburgh: Pearson Education: 1-10
- Kalantaridis C. (2004) "Entrepreneurial behaviour in rural contexts" στο L. Labrianidis (επ.) ό.π.: 62-85.
- Kasimis C., Papadopoulos A. και Zacoboulou E. (2003) "Migrants in rural Greece", *Sociologia Ruralis*, 34(2): 167-184.
- Keeble D. και Tyler P. (1995) "Enterprising behaviour and the urban-rural shift", *Urban Studies*, 32(6): 957-997.
- Kontuly T. (1998) "Contrasting the counterurbanisation experience in European nations" στο P. Boyle και K. Halfacree (επ.) ό.π. : 61-78
- Labrianidis L. (2004) (επ.) *The future of Europe's Rural Peripheries*, Aldershot: Ashgate.
- Lardies R. (1999) "Migration and tourism entrepreneurship: North-European Immigrants", *International Journal of Population Geography* 5: 477-491.
- Lewis G. (1998) "Rural migration and demographic change" in Ilbery B. (επ.) ό.π., σς.131-160.
- Marsden T. (1998) "Economic perspectives" στο Ilbery B. (επ.) ό.π., σς.13-29.
- Mitchley J., Halada L., Hunziker M, Labrianidis L., Marty P., Mitchell R., Partidario M., Olsson G., Pantis J. και Rønneningen K. (2004) *Scenarios for reconciling biodiversity conservation with declining agricultural use in the mountains of Europe*, EU Shared Cost RTD. Interim Report.
- Moseley M. (1984) "The revival of rural areas in advanced countries", *Geoforum*, 15: 447-457.
- Murdoch J. και Pratt A. (1993) "Rural studies", *Journal of Rural Studies*, 9: 411-427.
- Murdoch J. και Marsden T. (1994) *Reconstituting Rurality*, London: UCL press.
- Murdoch J., Marsden T. και Banks J. (2000) "Quality, nature, and embeddedness", *Economic Geography*, 76(2):107-125.

- Panaigra A. (2002) "Urban –rural migration, tourism entrepreneurs and rural restructuring in Spain", *Tourism Geographies*, 4(4): 349-371.
- Paquette S. και Domon G. (2003) "Changing ruralities, changing landscapes", *Journal of Rural Studies*, 19(4): 425-444.
- Parrott N., Wilson N. και Murdoch J. (2002) "Spatialising quality", *European Urban and Regional Studies* 9(3): 241-261.
- Persson, L.O., Westholm E. και Fuller T. (1997) "Two contexts, one outcome: the importance of lifestyle choice in creating rural jobs in Canada and Sweden" στο R.D. Bollman και J.M. Bryden (επ.) *Rural Employment*, Wallingford: CAB International: 136-163.
- Phillips, M. (1993) 'Rural gentrification and the process of class colonisation', *Journal of Rural Studies*, 9(2): 123-140.
- Phillips M (1998) 'Social perspectives' στο Ilibery B. (επ.) (1998) *The Geography of Rural Change*, Edinburgh: Pearson Education: 31-54
- PIU (1999) *Rural Economies*, London: Cabinet Office.
- Stockdale A., Findlay A. και Short D. (2000) "The repopulation of rural Scotland", *Journal of Rural Studies*, 16: 243-257.
- van Dam F., Heins S. και Elbersen S. (2002) "Lay discourses of the rural and stated and revealed preferences for rural living. Some evidence of the existence of a rural idyll in the Netherlands", *Journal of Rural Studies*, 18: 461-467.
- Vining D. και Kontuly T. (1978) "Population dispersal from major metropolitan regions", *International Regional Science Review*, 3: 49-73.
- Walmsley D. J., Epps, W. J. και Duncan C. J. (1998) "Migration to the New South Wales North Coast 1986-1991", *Geoforum*, 29(1): 105-118.
- Williams A. S. (1990) "Economic and quality –of-life considerations in urban-rural migration", *Journal of Rural Studies*, 6(2): 187-194.
- Δαμιανάκος Σ., Ζακοπούλου Ε., Κασίμης Χ. και Νιτσιάκος Β. (1997), *Εξουσία, Εργασία και Μνήμη σε Τρία Χωριά της Ηπείρου*, Αθήνα: Πλέθρον/ΕΚΚΕ.
- Ελεφάντης Α. (2002) «Τα βουνά στα ίχνη μιας τραγικής ζωής», *Ο Πολίτης* τ. 98
- Κυριαζή-Allison E. (1998) «Εσωτερική μετανάστευση στην Ελλάδα του 1990», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 96-97: 279-309.
- Λαμπριανίδης Α. (2003) «Τοπικά προϊόντα ως μέσο για την υποβοήθηση της ανάπτυξης των λιγότερο αναπτυγμένων περιοχών της ευρωπαϊκής υπαίθρου», *Αειχώρος* 2(1): 6-35.
- Λαμπριανίδης Α. (επ.) (2004) *Η Επιχειρηματικότητα στην Ευρωπαϊκή Υπαιθρο, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.*
- Λουλούδης Α. (2003) «Από το «τραγικό» στο «μαγικό» βουνό», *Γεωγραφίες*, 5: 36-56.
- Νιτσιάκος Β. (1994) *Οι Ορεινές Κοινότητες της Βόρειας Πίνδου*, Αθήνα: Πλέθρον.
- Παπαγεωργίου, Γ. (1995) *Οικονομικοί και Κοινωνικοί Μηχανισμοί στον Ορεινό Χώρο*, Αθήνα: Εκδόσεις Ριζαρείου Σχολής.
- Πετράκος Γ. και Μαρδάκης Π. (1997) «Οι πρόσφατες μεταβολές στο ελληνικό σύστημα αστικών κέντρων», *Τόπος*, 12: 77-103.